

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292459>

УДК 94(477.74) "1853-1877"

CRIMEAN TATARS AMONG THE OTTOMAN COSSACKS (1853 – 1877)

Volodymyr Poltorak

Ph.D (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str., Odessa, 65082, Ukraine
ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>

E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Citation: Poltorak, V. (2023). Crimean Tatars among the Ottoman Cossacks (1853 – 1877). *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odessa, vol. 18, pp. 62 – 68.

Submitted: 21.11. 2023

Annotation

The Eastern War (1853 – 1856) was an important watershed in the history of the Ukrainian and Crimean Tatar peoples, creating new realities for their cooperation in the fight against Russian imperialism. One of the most striking examples of such cooperation was the participation of the Crimean Tatars at the 1st Regiment of the Ottoman Cossacks actions.

The Ottoman Cossacks were a military unit led by Mykhailo Chaikovskiyi (Mehmed Sadyk Pasha), who united representatives of many enslaved peoples in the struggle for liberation in alliance with European powers and as part of the liberal-reformed Ottoman army.

The Ottoman Cossacks had an intellectual influence on nation-building in the European part of the Ottoman Empire. The unit's leadership believed that liberation was possible with the participation of the Ottoman Empire. For the first time, the enslaved peoples received patronage from the top leadership of the Ottoman Empire, which was reflected primarily in the creation of the Cossack Brigade and the formulation of the idea of Cossack autonomy in South East Europe.

Key words: *Eastern War, Crimean Tatars, Ottoman Cossacks, Mykhailo Chaikovskiyi.*

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В СКЛАДІ ОСМАНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА (1853 – 1877)

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082,
Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>

E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Цитування: Полторак В. Кримські татари в складі Османського козацького війська (1853 – 1877). *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смо-

Анотація

Східна війна (1853 – 1856) стала важливим вододілом в історії українського та кримсько-татарського народів, утворивши нові реалії для їхнього співробітництва в боротьбі з російським великодержавним імперіалізмом. Одним з яскравих прикладів такої співпраці став бойовий шлях кримських татар в складі 1-го полку османських козаків.

Османські козаки – військовий підрозділ на чолі з Михайлом Чайковським (Мехмед Садик-паша), який об'єднав представників багатьох поневоленних народів в боротьбі за визволення в союзі з європейськими державами та в складі ліберально-реформованої османської армії.

Османське козацтво мало інтелектуальний вплив на націотворення в європейській частині Османської імперії.

лія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2023.
Вип. 18. С. 62 – 68.

Отримано: 21.11.2023

В уяві керівництва підрозділу звільнення було можливим за участі Османської імперії. Вперше поневолені народи отримали покровительство у вищому керівництві Османської імперії, що знайшло своє відображення насамперед у створенні Козацької бригади і у формулюванні ідеї козацької автономії у південно-східній Європі.

Ключові слова: Східна війна, кримські татари, османські козаки, Михайло Чайковський.

Східна війна (1853 – 1856) стала важливим вододілом в історії українського та кримсько-татарського народів, утворивши нові реалії для їхнього співробітництва в боротьбі з російським великодержавним імперіалізмом. Одним з яскравих прикладів такої співпраці став бойовий шлях кримських татар в складі 1-го полку османських козаків. Османські козаки – військовий підрозділ на чолі з Михайлом Чайковським (Мехмед Садик-паша), який об'єднав представників багатьох поневолених народів в боротьбі за визволення в союзі з європейськими державами та в складі ліберально-реформованої османської армії.

Османські козаки були очолені групою емігрантів, які розглядали можливість боротьби проти російського імперіалізму та визволення окремих слов'янських народів через союз із ліберально-реформованою Османською імперією. Це були понад 200 офіцерів і 2000 кавалеристів, серед яких відомі османсько-турецькі (Муззафер-паша), польські (Ричард Бервінський, Францішек Кіркор, Пьотр Суходольський), російсько-старообрядські (Осип Гончар), єврейські (Міхал Горнштейн), болгарські (Микола Шишманов), українські (Михайло Чайковський), кримсько-татарські, румунські (Димитрій Кречулеско) письменники та політики. Ця група мала інтелектуальний вплив, який досі залишається в тіні значення їх лідера – Михайла Чайковського (Мехмеда Садик-бея, згодом – паші) [19, с. 5].

В Османській імперії було два крила політичних емігрантів з теренів Російської та Австрійської імперій – революційні демократи та консерватори. Принциповість і чистота ідеологічної лінії в поведінці революційних демократів обмежували масштаби їхніх дій у Османській державі [20]. Водночас більш гнучким у цьому сенсі був консервативний табір Адама Чарторійського, так званий Hotel Lambert, який намагався поєднати у своїй діяльності на Балканах, здавалося б, несумісні завдання [23, с. 36]:

1) зміцнити позиції Османської імперії – ворога Російської імперії;

2) сприяти піднесенню так званих малих народів і їхньому самоусвідомленню на базі антиімперського руху.

Велика дипломатична спритність, гнучкість і політичний хист дали головному агенту Адама Чарторійського на Балканах Михайлові Чайковському можливість жити та діяти в Османській імперії протягом тридцяти років. На османську службу він вступив, коли російський уряд зажадав його вигнання з Туреччини (1850). Досягнувши чину генерала та старшини козацького полку, М. Чайковський як османський паша неодноразово використовував тісні зв'язки з правлячими колами для допомоги різноетнічному населенню в Добруджі [19]. Іван Стойчев протягом кількох десятиліть досліджував матеріали про османські козацькі полки [27], в тому числі участь в їх організації кримсько-татарської кінноти.

Діяльність М. Чайковського в напрямку створення козацьких підрозділів в османській армії відображена у великій кількості опублікованих документів [17], мемуарів [4; 5; 28; 29;], епістолярій [3; 10] та літературознавчих досліджень [7]. Зокрема, керівництво козацькими загонами в османській армії висвітлюється (крім згаданих вище болгарських історичних праць) у роботах польських [14; 15], турецьких [2; 9; 12; 13] та

українських істориків [19; 25; 26], а також авторів, які пишуть про «козацьку» ідентичність [24; 32]. Інтелектуальні взаємовпливи між османським козацьким панславізмом і сіонізмом – ще одна цікава тема для дослідження [6].

Досить несподівано виявилися глибокі зв'язки османського козацтва з боротьбою за незалежність кавказьких народів, що знайшло відображення в ідеологічних контактах, а також у збройній та матеріальній допомозі [1]. Одним із важливих завдань козацькофільської пропаганди Михайло Чайковський та його соратники вважали активізацію сепаратистських рухів серед козацького населення Російської імперії [8].

Крім того, спецслужби Російської імперії розкрили реальні та уявні зв'язки Садик-бея (М. Чайковського) з українофільським рухом у Наддніпрянській (Східній) Україні [19]. Зокрема, у 1850 – 1860-х рр. звіти російських прикордонних і жандармських старшин неодноразово свідчили про побоювання агітаційної та іншої діяльності з боку османських козаків. Особливо це проявилось під час Східної війни 1853 – 1856 рр., коли кілька ескадронів османських козаків було набрано з військовополонених російської армії, зокрема українців, поляків і татар [17]. Інтелектуальний вплив османського козацтва був відчутним не лише в османському суспільстві [16], що виявлялося, зокрема, в активній видавничій, освітній, культурній та політичній діяльності.

Важливо, що тема примирення між татарами, українцями та поляками була наскрізною для літературної творчості Михайла Чайковського вже у 1837 р. – у «Вернигорі» він наголошує на необхідності союзу з татарами, а в «Козацьких повістях» романтично змальовує трагічну долю трьох друзів – татарина, українця-козака та поляка («Могила»), знов підкреслюючи необхідність їхнього порозуміння. Тому участь татар в козацьких підрозділах Мехмеда Садика була втіленням його вже сталої концепції.

Михайло Чайковський висунув ідею про «відновлення» османського козацтва, а не про створення його. Це сталося 20 жовтня 1853 р., коли султан Абдул-Меджид надав Мехмеду Садик-бею (Михайлу Чайковському після навернення на іслам було надане таке ім'я) указ про утворення «полку козаків оттоманських». Польська історіографія відзначає польську належність більшості складу цих підрозділів [11, с. 19 – 20], проте з огляду на відкриття нових джерел (або й просто послідовного прочитання старих) стають очевидним багатонаціональність створених на Балканах козацьких полків.

Ще до від'їзду зі Стамбула, тобто напочатку 1854 р., Мехмед Садик-бей відправив одного штабс-офіцера і двох нижчих офіцерів до пониззя Дунаю та Добруджі збирати добровольців до козацького полку. Ці офіцери виявилися непрактичними у своєму зав'язті, не спромігшись зробити нічого, окрім «легковажної доповіді головнокомандувачу про те, що вони вже зібрали до трьохсот добровольців». Це були сотні добруджанських козаків, вже покликаних на військову службу, до яких приєдналася іррегулярна татарська кіннота і які перебували під командуванням Гун-Мірзи – головнокомандувач Омер-паша на підставі цих донесень якнайшвидше викликав Мехмеда Садик-бея з козаками до штаб-квартири в Шумлі [5, с. 110]. Козацький полк Садик-бея ввійшов до Румелійської армії на чолі з Омер-пашою і використовувався для протидії іншим козакам – з армії фельдмаршала Паскевича, яка взяла в облогу фортецю Силістра. Коли російська армія перейшла Дунай і вступила в Добруджу; іррегулярні добруджанські козаки і татарська кіннота, розсіяні і розкидані, знайшли притулок у Шумлі – тоді Омер паша передав цих козаків під командування Мехмед Садик-бея. З розпорошених козаків було організовано дві сотні: Журиловську та Сарикьойську [5, с. 111]. Тут козаки відзначились декількома успішними операціями, а згодом першими ввійшли до Бухареста [2, с. 243].

Згодом татарські кіннотники з Добруджі поповнились переселенцями з Криму – відомо з документів про чифлік Садика Сазли-Босна (в передмісті Стамбула) про прибуття туди з Гезлеву (Євпаторії) групи татар з родинами, які були розміщені та наділені землею. Їхні

нащадки і досі живуть міцною національною громадою, усіляко підкреслюючи свою приналежність до кримсько-татарського народу. Тут збереглися спогади про Крим, дбайливо передаються традиції. Документи архіву Османської імперії докладно змальовують участь Садик-паші в розбудові громади та надають докладні відомості про участь татарських «мухаджирів» султану в лавах османських козаків.

В кампанії 1855 р. татарські та козацькі підрозділи знов відзначились у Добруджі. На третій день Різдва за старим стилем росіяни, в кількості чотирьох батальйонів і десяти ескадронів з артилерією і ракетниками, під командуванням генерала Ушакова і полковника Сазанова, атакували Тульчу. За рапортом Садик-паші: «Непідготовлене військо, під проводом німецького і постійно п'яного Хаджі Алі-паші, було б повністю розбите, якби не хоробрість і організованість козаків». Так, один ескадрон з 63 кінних козаків протягом трьох годин не давав ворожій піхоті перейти по мосту з острова Чатала на берег Тульчі, і не відходив звідти доти, доки солдати не вистрілили всі свої заряди. На той час Хаджі Алі-паша разом зі своїм командуванням втік з міста. Козаки втратили доблесного сотника Гарчинського, який був важко поранений у місті, а потім полонений московитами; вісьмох убитих з регулярних військ і десять важко поранених, залишених у місті, пізніше теж полонили росіяни.

У квітні 1855 р. М. Чайковський був відряджений для перевірки питання щодо можливості прийняття християн-слов'ян на військову службу. Рапорт М. Чайковського надав великому візирю контрверсійні аргументи щодо можливостей залучення таких волонтерів до армії. Він писав, що кавалерійські частини можуть бути набрані з Тирнова, Ніша, Єні Пазара та Сараєва, а піхотні – з Мостара, Ішкодра, Яніни та Салонік. М. Чайковський писав у мемуарах, що султан бажав, аби цей проєкт був обговорений з представниками європейських великих держав [28, с. 573]. Проте, згідно з його ж спогадами, їм не сподобалась ця ідея. Лорд Стратфорд де Редкліф навіть аргументував відхилення такого проєкту, оскільки тоді через декілька років християнські піддані Османської імперії будуть мати цілу армію, добре навчену та здатну до боротьби. «Це не є нашим завданням», – начебто мовив лорд Стратфорд Чайковському. Австрія перебувала в тому самому стані остраху перед появою «військового духу» серед османських слов'ян. Отже, Порта зустрілась з опозицією з усіх боків та врешті-решт західні держави не дозволили їй провести цю реформу [2, с. 341].

З розформованої вже після війни англо-польської дивізії В.Замойського до новосформованого полку козаків-драгунів потрапило заледве сто поляків, решту, до п'ятисот, поповнили татари, козаки з Добруджі, болгари, серби, французи. Таким чином, протягом Кримської війни у обох козацьких полках служили татарські кавалеристи з Добруджі та Криму.

Рекрутування до Османської армії відбувалось через збір серед мусульманського чоловічого населення віком від 20 до 25 за допомогою жеребу (*kur'a*). Призовники могли надіслати замість себе заміну. Військова служба в османській армії тривала шість років в активній формі та потім сім років у резерві (*redif*). Немусульмани не служили в армії, замість того платили подушний податок (*cizye*, після 1855 р. названий *iane i askeriye*). Натомість, турецькі історики відзначають, що так звані «патріотичні почуття» почали зростати серед османського немусульманського населення на початку Східної (Кримської) війни. 3 000 болгар із заможних родин виголосили бажання приєднатись до волонтерів османської армії, проте, згідно з повідомленням німецької газети *Berliner Zeitung* від 1 вересня 1853 р., вони не були прийняті. Деякі патріотично налаштовані османські вірмени та греки із Шарухана та Ізміра звернулись до Порти, бажаючи служити в армії; звернення було чемно відхилене. Османська імперія із загальним населенням близько 35 млн., що в грубому підрахунку на той момент дорівнювало половині населення Російської імперії, мала значно менші ресурси для поповнення рядів її армії,

адже це залежало від належності до ісламу, натомість Росія могла поповнювати армію із значно більшої приблизно в чотири рази кількості населення [2, с. 50].

Очолений М. Чайковським козацький корпус був унікальним для османської армії підрозділом, до якого влились представники слов'янського та кримськотатарського населення імперії. На думку турецького історика Д. Бандема, Порта не називала ці полки слов'янськими чи польськими, воліючи замість цього використовувати назву «козацькі» [2, с. 51]. Варто додати, що сам принцип, на якому базувалося Османське козацтво, – принцип рівності між християнами і мусульманами – позитивно вплинув на народні маси, яким століттями твердили про їх рабську долю.

Серед висновків монографії про військовий корпус М. Чайковського Іван Стойчев пише, що козаки з усіма їх недоліками були більш корисними, ніж шкідливими для національного руху на Балканах. Як тільки ситуація в Османській імперії перестала бути сприятливою для такого підрозділу на початку 1870-х рр., Чайковський пішов у відставку і повернувся до України. А подальша доля османських козаків мало відрізняється від інших кавалерійських частин османської армії.

Отже, козацький проєкт Михайла Чайковського заслуговує нашої уваги, адже він відіграв впливову роль у націєтворенні в межах Османської та Російської імперій. Османське козацтво укріпило українсько-татарське бойове братство, позитивно вплинуло на процеси національного відродження у обох народах. Козацтво посилило європейський культурний вплив на народи Османської імперії, а літературні твори М. Чайковського підготували українсько-татарське історичне примирення й обґрунтували в умовах «Весни народів» прагнення націй до державності.

Джерела і література:

1. Adamczewski P. On the correspondence of Mikhail Czajkowski and Adam Czartoryski with Imam Shamil and his naibs. *Istoriya, Arkheologiya i etnografiya Kavkaza*. T.14. № 3. 2018. P. 40 – 69.
2. Badem C. *The Ottoman Crimean War (1853 – 1856)*. Leiden-Boston, 2010. 432 p.
3. Chudzikowska J. Nieznane listy Michała Czajkowskiego-Sadyka Paszy i Ludwika Śniadeckiej w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach. *Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach*. 1980. № 11. P. 211 – 232.
4. Czajkowski M. *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*. Warszawa, 1962.
5. Czajkowski M. *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryz, 1857, 391 s.
6. Fabianowski A. Legion żydowski – mistyczny testament Adama Mickiewicza. *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza*. Rok VIII (L). 2015. P. 275 – 288.
7. Filipowska S. *Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej*. Krakow, 2017. 358 s.
8. Furier A. Polska aktywność polityczna i wojskowa na Kaukazie w XIX wieku. *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*. Torun, 2020. P. 217 – 244.
9. Gümüs M. Mehmed Sadik Pasa (Michał Czajkowski) ve Osmanlı devlet'nde kazak suvari alayı. *Turkish studies*. V. 5/3. 2010. P. 1362 – 1375.
10. Jagielska M. Berwinciana Epistolarne. *Pamiętnik Literacki*. LXIX. 1978. Z. 1. P. 199 – 222.
11. Łątka J.-S. *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*. Kraków, 2005.
12. Topaktaş H. Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarihyazımında Türkler ve Türkiye. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 8. Sayı 15. 2010. P. 537 – 590.
13. Ünver M. Wanda ya da Mehmed Sadik (Cayka) pasa'nin turkiye anekdotlari. *Tarih Dergisi*. V. 65. 2017. P. 99 – 118.
14. Wierzbicki P. Dziennik generala Feliksa Breanskiego, dowodcy brygady w Dywizji Kozakow Sultanskich, *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*. 2000, T. 5. P. 17 – 150.
15. Кулецька А. Поміж Польщею, Туреччиною і Росією: Міхал Чайковський (Мехмет Садик паша) і проблеми «козащини» в XIX ст. *Причорноморський регіон в контексті світової політики: історія та сьогодення*. Одеса, 2008. С. 117 – 125.

16. Полторац В. Владислав Чайковський (Музаффер-паша) – від козака до намісника Лівану. *Східний Світ*. 2019. № 4. С. 103 – 112.
17. Полторац В. Документи на М. Чайковського в Державному архіві Одеської області, *Чорноморська минувишина*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 143 – 151.
18. Полторац В. Історія османського козацтва за матеріалами Державного Османського архіву (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi). *Чорноморська минувишина*, 2019. Вип. 14. С. 133 – 140.
19. Полторац, В. Козацтво в національно-творчому процесі Південно-Східної Європи другої половини XIX ст. Одеса : Видавництво Одеського університету, 2018. 212 с.
20. Полторац В. Козацька топографія Стамбула та його околиць середини XIX ст. *Чорноморська минувишина*. 2022. № 17. С. 117 – 125.
21. Полторац В. Османское казачье войско. Казачество в тюркском и славянском мире. *Институт Археологии*. Казань, 2018. С. 547 – 576.
22. Полторац В. Османські козаки у спогадах Міхала Чайковського. *Чорноморська минувишина*. 2017. № 12. С. 133 – 141.
23. Полторац В. Україна та Інтермаріум: від Середньовіччя до розпаду СРСР. *The Intermarium as the Polish-Ukrainian Linchpin of Baltic-Black Sea Cooperation*. Cambridge Scholar Publishing, 2019. С. 22 – 44.
24. Рибак М. Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша. *Альманах українського національного союзу*. Нью-Йорк, 1971. С. 86 – 97.
25. Рудницький, Єв. До історії польського козакофільства, *За сто літ*, Кн. 1, 1925, 62 – 66.
26. Слабченко Т. Делегація Садик-паші в Україну? *Записки Історико-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, Кн. XXV. Київ, 1929. С. 281 – 284.
27. Стойчев І. К. Казак-алая на Чайковски. София, 1944. 296 с.
28. Чайковский М. Заметки и воспоминания Михаила Чайковского (Садык-паши). *Русская старина*. Т. 35, декабрь. 1904. С. 573 – 580.
29. Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садык Паши). *Киевская старина*, 1891 – 1892.
30. Чайковский М. Записки, *Русская старина*. 1895 – 1898, 1900, 1904.
31. Чайковский М. Записки, *Русская старина*, Т. 96. 1898. № 12. С. 682 – 670.
32. Чужинець М. Чайковский в Стамбуле. *Вільне козацтво*. 1932. № 113. С. 9 – 12.

References

1. Adamczewski, P. (2018). On the correspondence of Mikhail Czajkowski and Adam Czartoryski with Imam Shamil and his naibs. *Istoriya, Arkheologiya i etnografiya Kavkaza*, Т. 14, No. 3, s. 40 – 69. [in English].
2. Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853 – 1856)*, Leidem-Boston, 432 p. [in English].
3. Chudzikowska, J. (1980). Nieznane listy Michała Czajkowskiego-Sadyka Paszy i Ludwiki Śniadeckiej w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach. *Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach*. No. 11, s. 211 – 232. [in Polish].
4. Czajkowski, M. (1962). *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, Warszawa. [in Polish].
5. Czajkowski, M. (1857). *Kozaczyzna w Turcyi*, Paryz, 391 s. [in Polish].
6. Fabianowski, A. (2015). Legion żydowski – mistyczny testament Adama Mickiewicza. *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza, rok VIII (L)*, s. 275 – 288. [in Polish].
7. Filipowska, S. (2017). *Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej*, Krakow, 358 s. [in Polish].
8. Furier, A. (2020). Polska aktywność polityczna i wojskowa na Kaukazie w XIX wieku. *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*, Torun, s. 217 – 244. [in Polish].
9. Gümüs, M. (2010). Mehmed Sadik Pasa (Michał Czajkowski) ve Osmanlı devlet'nde kazak suvari alayı, *Turkish studies*, V. 5/3, s. 1362 – 1375. [in Turkish].
10. Jagielska, M. (1978). Berwinciana Epistolarne. *Pamiętnik Literacki*, LXIX, z. 1, s. 199 – 222. [in English].

11. Łątka, Jerzy S. (2005). *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Kraków, s. 19 – 20. [in Polish].
12. Topaktaş, H. (2010). Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarihyazımında Türkler ve Türkiye. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı, No. 15, s. 537 – 590. [in Turkish].
13. Ünver, M. (2017). Wanda ya da Mehmed Sadik (Cayka) pasa'nin turkiye anekdotlari, *Tarih Dergisi*, No. 65, s. 99 – 118. [in Turkish].
14. Wierzbicki, P. (2000). Dziennik generala Feliksa Breanskiego, dowodcy brygady w Dywizji Kozakow Sultanskich, *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*. T. 5, s. 17 – 150. [in Polish].
15. Kulets'ka, Al. (2008). Pomizh Pol'shcheyu, Turechchynoyu i Rosiyeyu: Mikhal Chaykovs'kyi (Mekhmet Sadyk pasha) i problemy «kozachchyny» v XIX stolitti, *Prychornomors'kyi rehion v konteksti svitovoyi polityky: istoriya ta s'ohodennya*, Odesa, s. 117-125. [in Ukrainian].
16. Poltorak, V. (2019). Vladyslav Chaykovs'kyi (Muzaffer-pasha) – vid kozaka do namisnyka Livanu. *Skhidny Svit*, No. 4, s. 103-112. [in Ukrainian].
17. Poltorak, V. (2010). Dokumenty na M. Chaykovs'koho v Derzhavnomu arkhivi Odes'koyi oblasti, *Chornomors'ka mynuvshyna*, Vyp. 5, Odesa, s. 143 – 151. [in Ukrainian].
18. Poltorak, V. (2019). Istoriya osmans'koho kozatstva za materialamy Derzhavnoho Osmans'koho arkhivu (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi). *Chornomors'ka mynuvshchyna*, No. 14, s. 133 – 140.
19. Poltorak, V. (2018). *Kozatstvo v natsional'no-tvorchomu protsesi Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy druhoyi polovyny XIX st.*, Vydavnytstvo Odes'koho universytetu, 212 s. [in Ukrainian].
20. Poltorak, V. (2022). Kozats'ka topohrafiya Stambula ta yoho okolyts' seredyny XIX st. *Chornomors'ka mynuvshyna*, No. 17, s. 117 – 125. [in Ukrainian].
21. Poltorak, V. (2018). Osmanskoe kazatskoe voysko. *Kazachestvo tyurkskom y slavyanskom mire*. Kazan', Institut Arkheolohyy, s. 547 – 576. [in Russian].
22. Poltorak, V. (2017). Osmans'ki kozaky u spohadakh Mikhala Chaykovs'koho. *Chornomors'ka mynuvshyna*, 12, 133 – 141. [in Ukrainian].
23. Poltorak, V. (2019). Ukrayina ta Interarium: vid Seredn'ovichchya do rozpadu SRSR. *The Interarium as the Polish-Ukrainian Linchpin of Baltic-Black Sea Cooperation*, Cambridge Scholar Publishing, s. 22 – 44. [in English].
24. Rybak M. (1971). Mykhaylo Chaykovs'kyi – Mehmet Sadyk Pasha. *Al'manakh ukrayins'koho natsional'noho soyuzu*. N'yu-York, s. 86 – 97. [in Ukrainian].
25. Rudnyts'kyi, Ye. (1925). Do istoriyi pol's'koho kozakofil'stva, *Za sto lit*, Kn. 1, s. 62-66. [in Ukrainian].
26. Slabchenko, T. (1929). Delehatsiya Sadyk-pashi v Ukrayinu? *Zapysky Istoryko-Filolohichnoho Viddilu Vseukrayins'koyi Akademiyi Nauk*, Kn. XXV, Kyiv, s. 281 – 284. [in Ukrainian].
27. Stoychev, Y. K. (1944). Kazak-alaya na Chaykovsky. Sofyya. 296 s. [in Bulgarian].
28. Chaykovskyy, M. (1904). Zаметky y vospomynanyya Mykhayla Chaykovskoho (Sadyk-pashy), *Russkaya staryna*, T.35, dekabr'. [in Russian].
29. Chaykovskyy, M. (1891 – 1892). Zapysky Mykhayla Chaykovskoho (Sadyk Pashy). *Kyevskaya staryna*. [in Russian].
30. Chaykovskyy, M. (1895 – 1898, 1900, 1904). Zapysky. *Russkaya staryna*. [in Russian].
31. Chaykovskyy, M. (1898). Zapysky, *Russkaya staryna*, T. 96. № 12. [in Russian].
32. Chuzhynets', M. (1932). Chaykovskyy v Stambule, *Vil'ne kozatstvo*, No.113, s. 9 – 12. [in Ukrainian].